

İSLAM FELSEFESİ ALANINDA YAPAY ZEKÂ MODELLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: CHATGPT – GOOGLE BARD

Müzeyyen Asiye AYKİT *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 19 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 24 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Aykıt, Müzeyyen Asiye. "İslam Felsefesi Alanında Yapay Zekâ Modellerinin Değerlendirilmesi: Chatgpt-Google Bard". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 92-115.

DOI: 10.33415/daad.1588280

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 19 November 2024, **Accepted:** 24 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Aykıt, Müzeyyen Asiye. "Evaluation of Artificial Intelligence Models in the Field of Islamic Philosophy: ChatGPT-Google Bard". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 92-115.

DOI: 10.33415/daad.1588280

Öz

Sosyal medya gibi siber alan platformları, pek çok alanda olduğu gibi sosyal bilimlerde de, çeşitli bilgilere erişim sağlayarak yardımcı olma potansiyeline sahiptir. Sosyal bilimlerde özellikle ilahiyat ve felsefe alanlarında bilgi edinme amaçlı kullanılan yapay zekâ modellerinin olumlu ve olumsuz yönleri hakkında araştırmalar oldukça sınırlıdır. Çalışmanın amacı, iki yapay zekâ modelinin, Chat Generative Pretrained Transformer-3.5 (ChatGPT) ve Google Bidirectional Enco-

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, asiye.aykit@medeniyet.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-9142-9184/ Assoc. Prof. Dr., İstanbul Medeniyet University, Faculty of Islamic Studies, Department of Islamic Philosophy, İstanbul, Türkiye, asiye.aykit@medeniyet.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-9142-9184.

der Representations from Transformers (Google Bard), İslam Felsefesi alanında bilgi sağlama potansiyelini karşılaştırmak ve değerlendirmektir. İslam Felsefesi alanında geliştirilen sorular hem ChatGPT'ye hem de Google Bard'a sorulmuştur. Sorular, modelleri değerlendirmeye zemin hazırlamak amacıyla bilgi, karşılaştırma, analiz şeklinde farklı türlerde hazırlanmıştır. Her iki modelden üretilen yanıtlar; netlik ve özgüllük, alaka düzeyi, destekleyici bilgi, tutarlılık, yeterlilik, bütünlük, doğruluk, veri hacmi bakımından incelemeye tabi tutulmuştur. Yanıtlar, İslam felsefesi disiplini itibarıyla değerlendirildiğinde oldukça sınırlı bilgiler içerdiği görülmüştür. Bununla birlikte karşılaştırma sorularında Google Bard'un ChatGPT'ye kıyasla genellikle daha nitelikli, tafsilatlı ve doğru yanıtlar verdiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, ChatGPT, Google Bard, Yapay Zekâ.

Evaluation of Artificial Intelligence Models in the Field of Islamic Philosophy: ChatGPT-Google Bard

Extended Abstract

Islamic Philosophy, which originated in the Hijaz Peninsula, developed as a discipline through interactions with various civilizations. During the early periods of Islam, especially under the Umayyads and Abbasids, influences from Greek, Indian, Persian, and Chinese cultures were incorporated, and these influences were synthesized into Islamic philosophy in a unique manner. Islamic Philosophy has been deeply intertwined with various scientific fields such as logic, metaphysics, medicine, and astronomy, and over time, it has had a significant impact on Western philosophy. In the 21st century, artificial intelligence (AI) models have been rapidly utilized in fields like science and social sciences, playing a key role in knowledge acquisition via internet-based platforms. ChatGPT and Google Bard, with their human-like language processing capabilities, have generated significant interest, and this study aims to assess the performance of these two models in the field of Islamic Philosophy.

Methodology: In this study, answers to 5 open-ended questions on Islamic Philosophy were obtained from ChatGPT and Google Bard. These questions encompassed a variety of content areas, such as information retrieval, comparison, and analysis. The responses were evaluated based on criteria like clarity, specificity, relevance, accuracy, supporting information, consistency, sufficiency, integrity, and data volume. This evaluation was presented in a comparative table, and the results were discussed.

Findings of the Study: Some of the responses to the questions on Islamic Philosophy and their evaluations are as follows:

What is Islamic Philosophy? ChatGPT provided a general definition of Islamic philosophy, referencing interactions with Greek, Indian, and other cultures, but did not sufficiently emphasize the unique aspects of Islamic philosophy. Google Bard offered a more comprehensive explanation, connecting Islamic philosophy to issues in theology, reason-revelation, metaphysics, ethics, and politics. Bard also included a wider range of references, while ChatGPT relied more on Western sources.

In the question of the influence of the Neoplatonic understanding of the universe on Suhrawardi's theory of light, both AI models address similar topics. ChatGPT generally examines the hierarchy of being, the relationship between light and knowledge, and the matter-soul relationship, while Google Bard adopts a more systematic and detailed approach. Bard delves deeper into topics such as cos-

mology, unity, the light metaphor, and the nature of knowledge. However, both models fail to adequately address Suhrawardi's unique contributions to the theory of knowledge. As a result, the provided information is superficial, and there are gaps in the analytical analysis required for these topics.

Provide Information on the Introduction of Islamic Philosophy Courses into the Turkish Education System: ChatGPT provided a detailed account of the evolution of Islamic philosophy courses in the education system from the Ottoman period to the Republic era. It elaborated on the contributions of philosophers like Fârâbî, Avicenna, and Al-Ghazali in Ottoman philosophical studies. Google Bard, however, provided a more concise explanation, stating that philosophy in the Ottoman period was limited. ChatGPT also explained in more detail how philosophical courses were integrated into new educational institutions following the closure of madrasas in the Republican period.

Compare the Ideal State Theories of Plato and Fârâbî: Google Bard adopted a more systematic and analytical approach in comparing the ideal state theories of Plato and Fârâbî, outlining their similarities and differences. Bard highlighted the shared belief in the ruler being a philosopher-king, the importance of education, and the necessity of social justice. It also noted the differences in their views on social hierarchy—Plato's rigid class system versus Fârâbî's more flexible approach—and briefly touched on how their views on religion and cosmology influenced their political theories. ChatGPT, on the other hand, provided a more surface-level comparison, with a few sentences, and made an incorrect claim about Fârâbî's focus on individual happiness in his political theory.

In general, both AI models provided useful information on Islamic Philosophy, but they lacked depth in certain areas. Google Bard presented a broader perspective, offering a more comprehensive analysis of various philosophical systems and cultural contexts. ChatGPT, on the other hand, was limited to shorter, more straightforward answers, but sometimes provided more detailed explanations on specific topics. In a complex and extensive field like Islamic Philosophy, both models sometimes offered incomplete or misleading information. Thus, users should critically evaluate both sources.

The study compared the performance of ChatGPT and Google Bard in answering questions on Islamic Philosophy. The results showed that both AI models provided accurate but incomplete and occasionally incorrect answers. Google Bard demonstrated a stronger performance with more analytical, detailed explanations, references, and a deeper exploration of the topics. ChatGPT, however, was more limited, offering shorter responses and less comprehensive sources. Overall, while both models provided helpful insights, their information was insufficient for advanced study. The study concludes that strategies need to be developed to enhance the effectiveness of AI models in specialized disciplines like Islamic Philosophy.

Keywords: Islamic Philosophy, ChatGPT, Google Bard, Artificial Intelligence.

Giriş

İslam dini eski medeniyet merkezlerinden uzak, Hicaz yarımadasında ortaya çıkmakla birlikte, dört halife döneminden itibaren farklı medeniyet ve kültürlerle karşılaşmıştır. Bu karşılaşmanın da tesiriyle ilk dönemlerde Kur'an ve sünneti doğru anlama ve muhafaza etme gayretinin bir neticesi olarak tefsir, hadis, İslam hukuku, kelam disiplinleri oluşmaya başlamıştır. Bu süreç devam ederken İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte farklı kültürlerin ilmi birikimlerinden de istifade edilmeye başlanmıştır. Fetihlerle birlikte VII. ve VIII. yüzyıllardan itibaren İslam dini ve bu din etrafında şekillenen disiplinler Yunan'dan Mısır'a, İran'a kadar pek çok medeniyetle karşılaşmıştır. Tıp, astronomi, kimya, fizik, metafizik gibi felsefi bilimler alanlarında ortaya çıkan kadim miras tevarüs edilmiştir. Böylece doğu ve batı medeniyetlerinde farklı coğrafyalarda ortaya çıkan bu miras İslam medeniyeti içerisinde şekillenerek İslam Felsefesi disipliniyle birlikte yeniden yorumlanmış ve özgün eserler ortaya çıkmıştır. Bu disiplin farklı Müslüman ülkelerde farklı kültür ve düşünce sistemleriyle birleşerek varlığını devam ettirmiştir. Fizik, metafizik, tıp, astronomi, mantık gibi pek çok alanı bünyesinde bulunduran İslam Felsefesi, akli yöntemleri kullanarak İslam medeniyeti içerisinde yeni bir disiplin oluşturmuştur. Bu disiplin diğer İslami disiplinlerle de karşılıklı temas halinde yüzyıllar boyunca büyük bir medeniyetin bilimsel zeminini oluşturacak şekilde devam etmiştir.

İslam medeniyeti içerisinde oluşan bu felsefi miras bugün de doğuda ve batıda, dünyanın pek çok bölgesinde ilgiyle araştırılmaya devam etmektedir. Her dönemde İslam Felsefesi alanında yapılan çalışmalar artarak telif edilmeye devam ederken XXI. yüzyılda yapay zekâ modelleri ortaya çıkmış ve hayatımızın her alanında etkili olmaya başlamıştır. İnternet erişimi ve akıllı telefon kullanımının artmasıyla birlikte, pek çok alanda olduğu gibi sosyal bilimler ve ilahiyat alanındaki disiplinlerde de bilgi almak için internet tabanlı platformlara müracaat edenlerin oranı çok hızlı bir artış göstermektedir. ChatGPT ve Google Bard gibi modeller insana benzer bir şekilde komutları işleme ve yanıt verme yeteneği sayesinde bilim camiasında büyük ilgi görmüştür.¹ Hem GPT-3.5 hem de Google

¹ Bu iki modelin ortaya çıkışı ve gelişim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Baraa Daraqel, Khaled Wafaie vd., "The Performance of Artificial Intelligence Models in Generating Responses to General Orthodontic Questions: ChatGPT vs Google Bard", *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics* 6/165 (2024), 652-653.

Bard modelleri kamuya açık kullanım için mevcuttur; bu iki model arasındaki temel ayrım, ChatGPT'nin önceden var olan eğitim verilerine dayanması, Google Bard'ın ise yanıtları oluştururken güncel bilgileri entegre etmek için internet erişimini kullanmasıdır.² İnternette elde edilen büyük metin verileri üzerinden pekiştirme ve denetimli öğrenme yöntemleri her türlü talebe hızlı ve akıcı bir şekilde yanıt verebilen bir bilgi kaynağı olarak görülmektedir.

Günümüzde farklı yapay zekâ modelleri, pek çok alanda olduğu gibi sosyal bilimler alanında da, çeşitli bilgilere erişim sağlayarak yardımcı olma potansiyeline sahiptir. İnsanlar bu alanda bilgi sahibi olmak istediklerinde ilk elden bilgi toplama, kullanım ve erişim kolaylığı gibi sebeplerle bu yöntemi tercih edebilmektedir. Tıp vb. alanlarda yapay zekâ ile bilgi edinme süreçleri ve güvenilirliği hakkında birtakım çalışmalar bulunmaktadır.³ Bununla birlikte sosyal bilimlerde⁴ özellikle ilahiyat ve felsefe alanlarında bilgi edinme amaçlı kullanılan bu modellerin olumlu ve olumsuz yönleri hakkında araştırmalar oldukça sınırlıdır.⁵ Yetersiz yahut yanlış bilgiler içermesi durumunda ilahiyat ve felsefe gibi kritik bir alanda araştırmacı olumsuz yönde etkilenebilmektedir. Bu çalışma ilahiyat disiplinleri içerisinde hem dini ilimler hem de felsefeyle irtibat halinde olan İslam felsefesi alanında, yapay zekânın verilerini incelemeyi ve sonuçları tartışmayı hedeflemektedir. Bu nedenle, bu çalışmanın amacı, iki yapay zekâ modelinin (ChatGPT

² Delal Dara Kılınc, Duygu Mansız, "Examination of The Reliability and Readability of Chatbot Generative Pretrained Transformer's (ChatGPT) Responses to Questions about Orthodontics and The Evolution of These Responses in an Updated Version", *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics* 5/165 (2024), 547.

³ Baraa Daraqel vd., "The Performance of Artificial...", 652-662; Delal Dara Kılınc vd. "Examination of the Reliability...", 546-555.

⁴ Modern dönemde sosyal bilimlerin gelişimi ve veri bilimleri ile irtibatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Murat Çinici, Muhammed Kızılgeçit, "Yapay Zekâ ve Din Psikolojisi", *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (2023), 745-768. Sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalara örnek olarak şu kaynakları gösterebiliriz: Ahmet Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, (Ankara: 2018); Aysel Demir, "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm", *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology* 9/31 (01 Ocak 2018); Kübra Gizem Ganioglu, "Dijital Sonsuzluk Arayışı ve Kişisel Kimlik Problemi", *Felsefe Dünyası* 79 (15 Temmuz 2024); Gunter Meissner, "Artificial Intelligence: Consciousness and Conscience", *AI and Society* 35/1 (2020).

⁵ Bu alanda yapılan çalışmalara örnek olarak bk. Ali Baltacı, "Veri Madenciliği: İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinde Akademik Başarının Veri Madenciliği İle Ölçülmesi", *Din ve Bilim* 1/1 (2018), 1-23; Muhammed Kızılgeçit-Murat Çinici, "Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 45-65; Ercan Öztemel, "Yapay Zekâ ve Din", *Yapay Zekâ Transhümanizm ve Din*, ed. Muhammed Kızılgeçit vd. (Ankara: 2021); İrfan Kara, *Kur'an Araştırmalarında Yapay Zekâ*, (Konya: 2024).

ve Google Bard) İslam Felsefesi alanındaki sorulara yanıt verme konusundaki performansını değerlendirmektedir.

1. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada İslam Felsefesi alanında 5 soru geliştirilmiş, sorular hem ChatGPT'ye hem de Google Bard'a gönderilmiştir. Bu modellerin performansını daha doğru bir şekilde değerlendirmek için açık uçlu sorular kullanılmıştır. Sorular bilgi, karşılaştırma, analiz şeklinde farklı içeriklerde ele alınarak farklı yöntemlerde cevap üretme performansları incelenmiştir. "İslam felsefesi nedir? İslam Felsefesi derslerinin Türk eğitim sistemine girişi hakkında bilgi veriniz. Fârâbî'nin ilimler tasnifini yazınız." şeklinde hazırladığımız sorular bilgi içerikli olup konu hakkında verilen bilginin yeterliliğini, kuşatıcılığını, kaynak performansını ölçmeyi amaçlamaktadır. "Platon ve Fârâbî'nin ideal devlet anlayışlarının karşılaştırmasını. Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdî'nin nur teorisine etkisi nedir?" şeklinde hazırladığımız sorular karşılaştırma ve analiz içeriklidir. *Bu sorularda* felsefi düşünce sistemlerinin farklı dönemlerde birbirleri ile olan etkileşiminin, benzer ve farklı yönlerinin, süreç içerisinde gösterdiği değişimin analitik olarak karşılaştırılması hususunda yapay zekâ modellerinin performansını ölçmek hedeflenmiştir.

98 | db

Yanıtlar netlik ve özgüllük, alaka düzeyi, destekleyici bilgi, tutarlılık, yeterlilik, bütünlük, doğruluk, veri hacmi açısından değerlendirilmiştir. Değerlendirmeler, öncelikle karşılaştırmaya imkân vermesi amacıyla 10 puan üzerinden tablo şeklinde puanlanmıştır. Daha sonra yanıtların bilimsel bilgi ile ne kadar örtüştüğü, yeterliliği tartışılmıştır.

Netlik ve özgüllük ile yanıtların, belirsiz veya muğlak bir dil kullanıp kullanmadığı değerlendirilmiştir. *Alaka düzeyinde* ise yanıtın, doğrudan sorulan soru veya konuya hitap etme, buna uygun ilerleme performansı incelenmektedir. *Destekleyici bilgide* ise, sorunun sorulduğu alanda yapılan çalışmaları kullanıp kullanmadığı incelenmektedir. Kullanılmaması ve buna bağlı olarak verilen bilginin yetersiz olması durumunda karşılaştırmaya imkân sağlaması amacıyla alanda yapılan çalışmalara dipnotlarda işaret edilmiştir. *Tutarlılıkta* yanıtın, iç tutarlılığı, çelişkili ifadeler kullanma durumunun olup olmadığı değerlendirilmiştir. *Yeterlilikte* yanıtın soruyu soran kişiyi bilgilendirme noktasında tatmin edici bilgi sunup sunmadığı ele alınmaktadır. *Bütünlükte* cevapta konuyu

ilgilendiren meselelere bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşılıp yaklaşılmadığı incelenmiştir. *Doğrulukta* yanıtın, konuyla ilgili bilinen gerçekler, veriler veya yerleşik bilgilerle uyumlu olup olmadığı ele alınmaktadır. *Veri hacminde* ise, her iki modelin cevap uzunluğu karşılaştırılmıştır.

2. Araştırmanın Bulguları

Hazırlanan 5 soru ve yapay zekâ modellerinin cevapları önce tablo halinde daha sonra bahsettiğimiz referanslar çerçevesinde tartışılmıştır.

1. *İslam Felsefesi nedir?*

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	4	7
Alaka Düzeyi	4	8
Destekleyici Bilgi	3	7
Tutarlılık	5	8
Yeterlilik	5	9
Bütünlük	6	8
Doğruluk	6	9
Veri hacmi	3	9

db | 99

İslam felsefesinin tanımı ile ilgili soruya ChatGPT şu cevabı vermiştir: “İslam felsefesi, İslam dininin temel prensipleriyle birlikte, akıl, varlık, bilgi, ahlak ve metafizik gibi konuları ele alan bir düşünce sistemidir. İslam felsefesi, antik Yunan felsefesinden, Hint felsefesinden ve diğer kültürel geleneklerden etkilenerek gelişmiştir. Bu felsefi gelenek, İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren, özellikle 8. ve 13. yüzyıllar arasında, İslam coğrafyasında önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca, İslam felsefesi, kelam (İslam teolojisi) ile de iç içe geçmiş bir şekilde gelişmiştir. Bu bağlamda, Tanrı’nın varlığı, kudreti ve insanın özgür iradesi gibi konular üzerinde durulmuştur.” Burada felsefenin literal anlamına uygun genel bir tanımlama yapmaktadır. İslam felsefesinin Yunan, Hint ve diğer kültürlerden etkileşimle ortaya çıktığına dikkat çekmektedir. İslam düşüncesi içerisinde ise kelam ile ortak karakterine vurgu yapılmakta, kelam disiplininin bir devamı gibi gösterilmektedir. İslam felsefesinde burada işaret edilen Tanrı’nın varlığı, insanın iradesi

gibi kelam disiplininde ele alınan konuların dışında fizikten metafiziğe, optikten tıbbaya kadar pek çok alan incelenmiş ve eserler kaleme alınmıştır. Bunlara dair hiçbir vurgu bulunmamaktadır. Ayrıca İslam felsefesinin etkin olduğu dönemleri, 8-13. yüzyıllar arası olarak sınırlandırmaktadır.⁶

Google Bard ise şu şekilde soruyu yanıtlamıştır: “İslam kültür coğrafyasında yaşayan Müslüman düşünürler tarafından geliştirilen, İslam dininin temel inançları ve ahlaki değerleri ile felsefi düşüncenin biraraya gelmesiyle ortaya çıkan bir disiplindir. Bu felsefe, İslam dünyasının farklı bölgelerinde ve farklı zamanlarda, kelam, tasavvuf gibi diğer dinî ilimlerle etkileşim içinde gelişmiştir.” Bu model felsefeyi, İslam kültür ve coğrafyasında ortaya çıkan bir disiplin olarak tanımlamaktadır. Hem farklı kültürlerin ve felsefelerin etkisine hem de İslami disiplinlerin hemen hepsi ile olan irtibatına dikkat çekilerek İslam felsefesini daha özgün bir sistem olarak ifade etmektedir. Açıklamaların devamında buna işaret edecek şekilde “İslam Felsefesinin Temel Özellikleri” başlığı açılarak İslam felsefesinin Tanrı, akıl-vahiy, varlık-bilgi, ahlak ve siyaset felsefesi alanlarındaki meselelerle olan irtibatına alt başlıklar halinde değinilmiştir. Bu hususta ChatGPT herhangi bir açıklama yapmamıştır.

100 | db

İslam filozoflarından Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037), Gazzâlî (ö.1111), İbn Rüşd (ö. 1198) gibi önemli birkaç isim Google Bard tarafından kısaca disipline katkıları itibarıyla ele alınarak referans gösterilmiştir. Fârâbî'nin Yunan felsefesini İslami açıdan yorumlayışına, İbn Sina'nın tıp, felsefe, doğa bilimleri gibi pekçok alanda önemli eserler ortaya koymasına, Gazzali'nin felsefe ve tasavvuf arasında sentez faaliyetine, İbn Rüşd'ün felsefe din uzlaşısı çabasına ve batıya etkisine birkaç cümleyle dikkat çekilmiştir. Böylelikle İslam felsefesinin özgünlüğü, diğer disiplinlerle irtibatı, hem İslam hem de Batı felsefesi üzerindeki etkilerine işaret edilmiştir. Bu hususta da ChatGPT'de herhangi bir açıklama görülmemektedir. Kaynak olarak referanslar sorulduğunda ChatGPT daha ziyade batılı yazarların birkaç makalesine işaret ederken Google Bard hem İslam filozoflarının

⁶ İslam felsefesinin tanımı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara: 2003), 1-2; Seyyid Hüseyin Nasr, “İslam'da Felsefe Kavramı ve Anlamı”, çev. Şamil Öcal vd., *İslam Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, (İstanbul: 2017), 1/39-45; Ömer Mahir Alper, “İslam Felsefesine Giriş”, *İslam Felsefesi*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: 2017), 23-28.

kendi eserlerine hem de İslam dünyasında ve Türkiye’de yapılan modern çalışmalara işaret etmektedir. İslam felsefesi alanında kaleme alınan klasik kaynaklarda felsefe kelimesi “hikmet” kelimesi ile karşılanarak tanımlamalar yapılmıştır. Bu konu hakkında her iki yapay zekâ modeli de herhangi bir atıfta bulunmamıştır.⁷ Bu soruya verilen cevaplar çerçevesinde, açıklamaların doğruluğu ve yeterliliği açısından ChatGPT daha sınırlı görülmeyle birlikte Google Bard daha kapsamlı ve isabetli bilgi vermektedir. Kelime sayısı olarak 141 kelime, Google Bard 330 kelime ile meseleyi izah etmektedir.

2. İslam Felsefesi Derslerinin Türk Eğitim sistemine girişi hakkında bilgi veriniz.

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	7	7
Alaka Düzeyi	6,5	7,5
Destekleyici Bilgi	7	8
Tutarlılık	7	8
Yeterlilik	8	9
Bütünlük	6	7
Doğruluk	7	8
Veri hacmi	5	8

db | 101

İslam Felsefesi derslerinin Türk eğitim sistemine girişi hakkındaki bilgi içerikli soruyu, her iki yapay zekâ modeli de “Osmanlı Dönemi, Cumhuriyet Dönemi ve Son dönem” şeklinde benzer dönemlendirmeler yaparak açıklamışlardır. Buna göre Google Bard Osmanlı dönemi hakkında şu bilgileri vermiştir: “Osmanlı döneminde medreselerde İslami ilimler kapsamında felsefe de okutulmakla birlikte, daha çok kelimeler ve mantık ağırlıklı bir eğitim verilmiştir. Felsefe, daha çok dinin hizmetine sunulmuş ve bağımsız bir disiplin olarak görülmemiştir.” Bu cevapta “felsefe dinin hizmetine sunulmuştur” ifadesi açıklamaya ihtiyaç duymaktadır. Felsefe derslerinin Osmanlı’da medrese müfredatında yer aldığı, İslam filozoflarının eserlerinin okutulduğu bilinmektedir. Bu ifade Gazzâlî sonrası eleştiri hareketiyle birlikte felsefenin kelam ve tasavvufla etkileşim

⁷ Bu hususta ilk kaynaklardan olması itibarıyla Kindî’nin hikmet tanımı hakkındaki açıklamalara bakılabilir: Yakub b. İshak el- Kindî, *Resâlu'l-Kindî el-felsefiyye*, nşr. Abdulhâdî Ebû Rîde, (Kahire: 1995), 97.

halinde olmasına işaret ediyor olabilir. Osmanlı son dönem Kadızadeler hareketi gibi felsefe aleyhtarlığının artması şeklindeki duruma da işaret ediyor olabilir. Ancak bu durumlara işaret olup olmadığı hususunda kısa da olsa açıklama getirmek gerekmektedir. Bu noktada verilen cevaptaki bilgi yetersizdir ve araştırmacıyı yanlış düşüncelere sevk edebilir.

Osmanlı Dönemi başlığı altında ChatGPT, “Medrese Eğitimi, Felsefi Tartışmalar” şeklinde alt başlıklar oluşturarak daha açıklayıcı ve isabetli bilgiler vermiştir: “*Medrese Eğitimi*: Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitim, medreseler aracılığıyla yürütülmüştür. Medreselerde, İslam teolojisi (kelam), felsefe, mantık ve diğer bilimler öğretilmiştir. İslam felsefesi, özellikle Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî gibi düşünürlerin eserleri üzerinden tartışılmıştır. *İlm-i Nizam ve Felsefi Tartışmalar*: Osmanlı’da bazı düşünürler, İslam felsefesinin yanı sıra, felsefi meseleler üzerinde de tartışmalara girmiştir. Bu tartışmalar, medrese müfredatında yer almıştır.” Burada felsefe derslerinin medrese müfredatında İslami ilimlerle birlikte ele alınmış şekline ve öne çıkan İslam filozoflarına işaret edilmiş, felsefi tartışmaların canlı bir şekilde devam ettiğine dikkat çekilerek daha açıklayıcı ve isabetli bilgiler verilmiştir.⁸

102 | db

Cumhuriyet dönemi hakkında ise Google Bard şu açıklamaları yapar: “Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte eğitim sisteminde önemli değişiklikler yapılmış ve Batı tarzı bir eğitim sistemi benimsenmiştir. Bu dönemde felsefe dersleri, daha çok Batı felsefesi üzerine yoğunlaşmış ve İslam felsefesi müfredattan çıkarılmıştır.” Google Bard bu dönemi daha ziyade batılılaşma hareketinin tezahürleri üzerinden birkaç cümle ile açıklarken ChatGPT alt başlıklar oluşturarak daha sistemli açıklamalar yapmaktadır: “*Yeni Eğitim Reformları*: 1923’te Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte, eğitim sistemi köklü reformlardan geçmiştir. Medreseler kapatılmış, laik ve modern eğitim kurumları oluşturulmuştur. *Üniversitelerde İslam Felsefesi*: 1933’te İstanbul Üniversitesi’nin yeniden düzenlenmesiyle İslam felsefesi dersleri, felsefe bölümlerinde yer almaya başlamıştır. Bu dönemde, hem klasik hem

⁸ Osmanlılar döneminde felsefe dersleri hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Süleyman Hayri Bolay, “Osmanlılar’da Düşünce Hayatı ve Felsefe”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı’da Felsefe ve Aklî Düşünce*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (İstanbul: 2015), 8/13-59; Muhammet Raşit Akpınar, “Osmanlı’da Görülen Selefi Temayül ve Karşı Tepkiler”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı’da Felsefe ve Aklî Düşünce*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (İstanbul: 2015), 8/83-111.

de modern İslam düşüncesi üzerine dersler verilmiştir. *Yüksek İslam Enstitüleri*: 1949'da kurulan Yüksek İslam Enstitüleri, İslam felsefesi, kelam, hadis ve diğer İslami bilimlerin öğretiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu enstitüler, İslam düşüncesinin çeşitli yönlerini öğretme amacı güdüyordu.” Bu açıklamalarda, batılılaşma hareketinin etkisiyle yaşanan kurumsal dönüşüm ve bunun İslam felsefesi derslerine etkisi dönemsel tahlillerle birlikte daha açıklayıcı ve anlaşılır hale getirilmiştir.

Cumhuriyet döneminden günümüze kadar olan dönemde İslam felsefesi derslerinin yeni açılan eğitim kurumlarındaki seyri hakkında Google Bard “Son Dönem Gelişmeler” başlığı ile şunları söyler: “Son yıllarda, özellikle özel okullarda ve bazı devlet üniversitelerinde İslam felsefesi derslerine olan ilgi artmıştır. Ancak, genel olarak bakıldığında İslam felsefesi dersleri, Türk eğitim sisteminde hala yeterince yer bulmamaktadır.” Bu hususta ChatGPT “Günümüzdeki Uygulamalar” başlığı ile şu açıklamaları yapar: “1982 Anayasasıyla birlikte, din eğitimi ve felsefesi dersleri, üniversitelerde, özellikle İlahiyat Fakülteleri’nde önemli bir yer edinmiştir. İslam felsefesi, felsefe ve din sosyolojisi gibi derslerle birlikte okutulmaktadır.” ChatGPT dönemsel ve kurumsal gelişmeleri daha net ifade ederken Google Bard genel ifadeler kullanmış, ancak bunula birlikte İslam felsefesi derslerinin Türk eğitim sisteminde yeterince yer bulmadığı konusuna dikkat çekmiştir. Bu açıklamalarına paralel olarak “İslam Felsefesi Derslerinin Türk Eğitim Sistemine Girişindeki Zorluklar” başlığı ile konuyu açıklamaya devam ederken ChatGPT’nin açıklamaları burada sona ermektedir.

Google Bard, eğitim sistemine girişteki zorluklar hakkında verdiği cevapta alt başlıklar açarak bu husustaki problem alanlarına dikkat çekmiştir: *Müfredat Sorunu*: Mevcut müfredatlarda İslam felsefesine yeterince yer verilmemesi, bu derslerin yaygınlaşmasını engellemektedir. *Öğretmen Eksikliği*: İslam felsefesi konusunda uzmanlaşmış öğretmen sayısının yetersiz olması, derslerin açılmasını zorlaştırmaktadır. *Felsefeye Bakış Açısı*: Toplumda felsefeye yönelik olumsuz bir algının olması, felsefe derslerine olan ilgiyi azaltmaktadır. *Siyasi Etkiler*: Geçmişte yaşanan siyasi olaylar ve ideolojik tartışmalar, felsefe eğitiminin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.” Bu açıklamalarında İslam felsefesi dersleriyle ilgili güncel problem alanlarına dikkat çekmektedir. Bu alanda müfredat ve öğretmen eksikliği, derslere karşı olan toplumsal önyargı,

ideolojik ve siyasi etkiler bugün de devam eden önemli problem alanlarıdır. Bu açıklamaların ardından “İslam Felsefesi Derslerinin Önemi” şeklinde bir başlık daha açarak şu bilgilendirmeleri yapmaktadır: “*Kültürel Miras*: İslam felsefesi, Türk-İslam kültürünün önemli bir parçasıdır. Bu derslerin okutulması, öğrencilerin kendi kültürlerine ait bu zengin mirası tanımalarını sağlayacaktır. *Eleştirel Düşünme*: İslam felsefesi dersleri, öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirmesine katkı sağlayacaktır. *Kültürlerarası Diyalog*: İslam felsefesi, farklı kültürler arasındaki diyalogun güçlenmesine katkı sağlayabilecek bir köprü görevi görebilir.” İslam felsefesi derslerinin günümüz öğrencileri için hem İslam kültürünü hem de diğer kültürleri tanıması aynı zamanda eleştirel düşünceye zemin hazırlaması itibarıyla önemine dikkat çekilmektedir. Bu açıdan oldukça önemli bilgilerdir. Son iki başlıkta ele alınan hususlar önemlidir, konuya açıklık getirmesi açısından isabetlidir. Ancak pek çok tartışma alanını da bünyesinde barındıran bu hususlardaki açıklamalar birkaç cümle ile sınırlandırılmıştır.

104 | db

Her iki model de Osmanlı döneminde ile son dönemde yazılan ve okutulan felsefe eserleri ve dersleri hakkında örneklendirme yapmamıştır.⁹ Analiz sorularına kıyasla bilgi sorularında her iki modelin de daha başarılı olduğunu görmekteyiz. Bu soru çerçevesinde ChatGPT'nin dönemlendirmeler hususunda daha tafsilatlı sistematik bilgiler verdiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte Google Bard İslam Felsefesi derslerinin önemi ve Türk eğitim sistemine girişi gibi güncel bir meseleyi gündeme getirmiş, bu hususta önemli bilgiler vermiştir. Bu açıdan meseleye daha geniş bir çerçeveden baktığını ifade edebiliriz.

3. Platon ve Fârâbî'nin ideal devlet anlayışlarını karşılaştırınız.

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	4	6
Alaka Düzeyi	4	5
Destekleyici Bilgi	3,5	5
Tutarlılık	4	7

⁹ İslam Felsefesi'nin tarihi seyri ve Türk eğitim sistemine girişi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. H. Ömer Özden, “İslam Medeniyeti (Türk-İslam Kültürü) Eğitim Sisteminde Felsefenin Tarihsel Süreci ve Günümüzdeki Durumu”, *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, (2014), 299-306; Asiye Aykıt, “İslam Felsefesi, *İlahiyat Atlası*, ed. Bayram Ali Nazıroğlu vd. (İstanbul, 2018), 145-150.

Yeterlilik	3	5
Bütünlük	4,5	6,5
Doğruluk	5	7
Veri hacmi	5	6

Yapay zekâ modellerinin analitik yeterliliğini incelemek amacıyla Platon (ö. M.Ö.347) ve Fârâbî'nin ideal devlet anlayışlarının karşılaştırmalı bir şekilde analizi sorulmuştur. Bu soruya verilen cevapta Google Bard, daha sistematik ve analitik bir yanıt vermiş, her iki filozofun benzerlik ve farklılıklarını maddeleştirerek karşılaştırmıştır. ChatGPT ise her iki filozofu ayrı ayrı ele alıp sonunda birkaç cümlelik bir karşılaştırma ile yetinmiştir.

ChatGPT cevabında öncelikle Platon'un görüşlerini dört başlıkta özetler: *“İdealar Teorisi*: Platon, gerçekliğin en yüksek biçiminin idealar olduğunu savunur. İdeal devlet de bu ideaların bir yansımasıdır. İdeal devlet, adaletin en üst seviyede sağlandığı bir yapıdır. *Üç Sınıf*: Platon'un ideal devletinde toplum, üç sınıfa ayrılır: Yöneticiler (filozoflar), koruyucular (askerler) ve üreticiler (işçiler). Her sınıfın kendine özgü bir görevi vardır ve bu sınıflar arasında bir hiyerarşi bulunur. *Filozof-Kral*: Platon, ideal yöneticinin bilgiye ve bilgelik anlayışına sahip olması gerektiğini savunur. Filozof-kral, hem entelektüel bilgiye hem de erdemliliğe sahip olmalıdır. Bu sayede adaletin sağlanacağına inanır. *Eğitim ve Ahlak*: Platon, devletin düzgün bir şekilde işlemesi için yöneticilerin eğitiminin önemini vurgular. Eğitim, ahlaki ve entelektüel bir gelişimi hedefler.” Verilen cevaplar basit seviyede bilgi vermekle birlikte Platon'un genel olarak felsefesini, özel olarak da siyaset düşüncesini açıklamakta oldukça yetersizdir. Ontoloji anlayışının ideal devlet anlayışına zemin oluşturması hususunda ise sadece idea ve adalet fikrine vurgu yapılmış, açıklayıcı bir bilgi verilmemiştir. Eğitim, ahlak ve filozof kral düşüncesinin devletin oluşumunda ve yönetimin devamlılığında nasıl bir etkiye sahip olduğuna ise hiç değinilmemiş genel bilgiler birkaç cümle ile sınırlı olarak ifade edilmiştir.

Fârâbî'nin düşüncelerini ise ChatGPT şu şekilde açıklamıştır: *“Erdemli Şehir*: Fârâbî, ideal devleti "erdemli şehir" olarak tanımlar. Bu şehir, bireylerin erdemli bir yaşam sürdüğü, toplumun da ortak iyilik için çalıştığı bir yapıdır. *İnsan ve Toplum İlişkisi*: Fârâbî, bireylerin mutluluğunu ön planda tutar. İdeal devlet, bireylerin mutluluğunu sağlayacak şekilde düzenlenmelidir. Toplum, bireylerin ruhsal

ve fiziksel gelişimini destekleyen bir ortam sunmalıdır. *Bilgili Yöneticiler*: Fârâbî, ideal yöneticinin bilgili ve erdemli olması gerektiğini savunur. Yöneticiler, toplumun ihtiyaçlarını gözeterek, akıl ve mantıkla hareket etmelidir. *Farklı Sınıflar*: Fârâbî, Platon gibi toplumun sınıflara ayrılmasını kabul eder. Ancak Fârâbî, bu sınıfların bir arada çalışarak toplumun ortak iyiliği için hizmet etmesini önemser.” Fârâbî'nin siyaset teorisinde bireyin mutluluğunu öne çıkardığını ifade etmektedir. Ancak bu bilgi tek başına yanlıştır. Fârâbî'nin erdemli devletinde bireyin mutluluğu ve yetkinliği, toplumun mutluluğu ve yetkinliğini sağladığı için önemlidir. Başka bir ifade ile erdemli ve mutlu birey için erdemli toplum, erdemli toplum için erdemli birey esastır ve her ikisi de bir bütün olarak ele alınmalıdır.

Ele alınan maddeler Fârâbî'nin düşünce sistemini açıklama itibarıyla önemli noktalara temas etmektedir ancak erdemli şehrin tanımı, insan toplum ilişkisi, yöneticinin en erdemli kişi olmasının öne çıkan şartları, toplumsal sınıfların nasıl ve neye göre oluşacağı meseleleri hakkındaki açıklamalar oldukça yüzeyseldir. Fârâbî'nin evren anlayışı devlet hiyerarşisinin oluşumunda merkezi konumdadır. Buna işaret edecek şekilde *Medinetü'l-Fâzıla ve Siyasetü'l-Medeniyye* isimli eserlerinde önce evren tasavvurunu, sonra bu evren içerisinde insanın konumunu, en sonunda erdemli devleti açıklar.¹⁰ Her iki filozofun düşünce sistemleri hem genel olarak hem de siyaset teorisi özelinde kendi iç bütünlüğü içerisinde ele alınmamıştır. Bununla birlikte sorunun asıl amacı olan iki filozofun sistemlerinin karşılaştırılmasına dair yapılan açıklamada “toplumsal sınıflamaların Platon'da daha katı olduğu, her iki filozofun da eğitime önem verdiği ve yöneticinin filozof olması gerektiği hususunda hemfikir olduğu” şeklinde oldukça genel ve yüzeysel ifadeler kullanılarak bir iki cümlelik cevap ile yetinilmiştir. Cevapta her iki filozofun düşünceleri müstakil olarak ifade edilmiştir. Hâlbuki sorunun amacı iki, filozofların görüşlerinin siyaset düşünceleri bağlamında karşılaştırılarak analiz edilmesidir.

Google Bard ise iki filozofun görüşlerini sorunun amacına uygun olarak “Benzerlikler ve Farklılıklar” şeklinde başlıklar belirleyerek analitik karşılaştırmayı hedefleyen bir cevap vermiştir. Buna göre filozofların ideal devlet anlayışlarında hemfikir oldukları görüşleri şunlardır: “*Filozof Kral*: Her iki düşünür de ideal devletin

¹⁰ Ebu Nasr el-Fârâbî, *Medinetü'l-Fâzıla*, çev. Yaşar Aydın, (İstanbul: 2018); *Siyasetü'l-Medeniyye*, çev. Yaşar Aydın, (İstanbul: 2020).

başında filozof bir kralın olması gerektiğini savunur. Bu filozof kral, en yüksek erdemlere sahip, bilge ve adaletli bir kişi olarak tasvir edilir. *Sınıf Sistemi*: Hem Platon hem de Fârâbî, toplumun farklı yeteneklere sahip bireylerden oluştuğunu ve bu nedenle farklı sınıflara ayrılması gerektiğini düşünür. Bu sınıflar genellikle yönetici, asker ve üretici sınıfları olarak belirtilir. *Eğitim*: Her iki düşünür de eğitimin, ideal devletin temel taşlarından biri olduğunu vurgular. Eğitim sayesinde bireyler, toplumun ihtiyaçlarına uygun yetenekler kazanacak ve erdemli birer vatandaş haline gelecektir. *Adalet*: Hem Platon hem de Fârâbî için adalet, ideal devletin en önemli erdemidir. Adaletli bir devlet, her bireyin haklarına saygı gösteren ve toplumun bütünlüğünü koruyan bir devlettir.”

Yöneticinin toplumun en bilgisi, filozof kral olması, toplumun sınıflara ayrılması, toplumda eğitimin ve adaletin tesisinin önemi başlıklarında her iki filozof da ortak kanaate sahiptir. Ele alınan başlıklar iki filozofun ortak kanaatte olduğu meseleler olması itibarıyla doğru tespit edilmiştir. Ancak bu başlıklarda Platon'un Fârâbî'ye olan etkisinin ne derece olduğu düşünce sistemleri ile irtibatlandırılarak daha detaylı açıklamalarla ele alınmadığı için çok yüzeysel bilgiler olarak kalmakta ve anlaşılır olamamaktadır. Farklılıklar ise şu şekilde tespit edilmiştir: “*Dinin Rolü*: Platon'un ideal devletinde din, daha çok devlet düzenini destekleyici bir araç olarak görülürken, Fârâbî'de din, devletin temelini oluşturan ve ahlaki değerlerin kaynağı olarak kabul edilir. *Kozmolojik Görüş*: Platon'un ideal devleti, kozmik bir düzenin yansıması olarak görülürken, Fârâbî'de ideal devlet, daha çok ilahi bir emir olarak değerlendirilir. *Tarihsellik*: Platon'un ideal devleti, daha çok bir ütopya olarak görülürken, Fârâbî'nin ideal devleti, gerçekleşmesi mümkün olan bir hedef olarak sunulur. *Toplumsal Yapı*: Platon'un ideal devletinde mülkiyet ortaklaşa iken, Fârâbî'de mülkiyet bireyseldir.”

Benzerlikler ve farklılıkların karşılaştırmalı bir şekilde ele alınması, konuyu anlaşılır kılmaktadır ve sorunun amacına uygundur. Farklılıklar meselesinde olduğu gibi benzerlikler hususunda da ele alınan başlıklar önemli meselelere temas etmekle birlikte bilgiler oldukça sınırlıdır. Platon'da dinin devlet düzeni için bir araç olması, buna karşılık Fârâbî'de devletin temelini oluşturması, bunu ahlaki sistem üzerinden inşa etme çabası meseleleri, açıklamaya ihtiyaç duymakta, bu haliyle anlaşılmamaktadır. İdeal devlet fikri Platon'un sisteminde kozmolojisi ile irtibatlandırılmıştır. Aynı şekilde erdemli devlet fikri Fârâbî sisteminde de kozmolojisi ile irtibatlandırılırken

buna hiç değinilmemiştir. Erdemli devletin “ilahi bir emir” olarak ifade edilmesi muhtemelen “insanın yeryüzünde halife oluşu” meselesine işaret etmekle birlikte tek başına eksik ve dolayısıyla yanlış bir bilgilendirmedir. Fârâbî siyasetle ilgili eserlerinde öncelikle kozmolojik sistemini ele almış, siyaset düşüncesini bunu üzerine inşa etmiştir. İdeal devletin ütopya oluşu ve mülkiyet meselesi, aynı şekilde önemli başlıklar olmakla birlikte açıklamalar yok denecek kadar azdır.

Filozofların toplum ve siyaset teorilerinin temelinde kozmoloji ve insan tasavvurları belirleyicidir ancak buna dair sistemli bir bilgi her iki modelde de eksiktir.¹¹ Bu karşılaştırma sorusunda Google Bard, daha sistemli ve analitik bilgiler vermekle birlikte yeterli değildir.

4. Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdi'nin nur teorisine etkisi nedir?

108 | db

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	4	6
Alaka Düzeyi	4	5,5
Destekleyici Bilgi	3,5	6
Tutarlılık	4	5
Yeterlilik	3,5	5,5
Bütünlük	4	6
Doğruluk	5	7
Veri hacmi	5	6

Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdi'nin (ö. 1191) nur teorisine etkisi hakkında sorduğumuz karşılaştırma sorusuna her iki yapay zekâ modeli de benzer başlıklar açarak sınırlı bilgilerle cevap vermişlerdir. Bununla birlikte Google Bard, diğerine göre daha sistematik ve detaylı açıklamalar yapmıştır. Başlıklar birbirine yakın olduğu için her iki modelin cevabını birlikte ele alıp değerlendireceğiz.

¹¹ Fârâbî'nin İdeal Devlet düşüncesinde Platon etkisinin karşılaştırmalı analizi için bk. Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12 (İstanbul: 1995); Yaşar Aydın, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (İstanbul: 2000), 166-193; Farouk A. Sankari, “Platon ve Fârâbî'nin Siyaset Felsefelerinin Bazı Yönlerinin Karşılaştırılması”, çev. Osman Elmalı vd., *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji* 5/13 (2005), 235-242.

İlk olarak filozofların evren tasavvuru her iki modelde de ele alınmıştır. ChatGPT bu hususta “Varlık Hiyerarşisi” başlığını atarak şu açıklamayı yapmıştır: “Yeni Platonculuk, varlıkları bir hiyerarşi içinde düzenler. En üstte "Bir" (Hen) yer alır ve bu, her şeyin kaynağıdır. Alt kademelerde ise düşünce, ruh ve madde yer alır. Sühreverdi de benzer bir varlık hiyerarşisi geliştirir; onun teorisinde de "nur" (ışık) en yüksek varlık olarak kabul edilir. Bu ışık, varlığın en saf ve yüksek formudur.” Bu hususta Google Bard “Hiyerarşik Evren Görüşü” başlığını atarak iki filozofu ayrı ayrı ele alıp karşılaştırmıştır: “*Yeni Platonculuk*: Evreni, mükemmellik derecesine göre hiyerarşik bir düzende olduğunu savunur. En üstte mükemmel varlık (Bir, İyi) bulunurken, aşağı doğru maddi dünyaya doğru bir iniş söz konusudur. *Sühreverdi*: Bu hiyerarşik düzeni benimseyerek, nurların da bir hiyerarşisi olduğunu belirtir. En üstteki Nûru'l-Envâr'dan başlayarak, kademeli olarak daha düşük seviyedeki nurlara doğru bir iniş söz konusudur.” Her iki model de teknik olarak âlem tasavvurunu ve hiyerarşisini saymakla yetinmiş, bu hiyerarşinin Yeni Platonculuk'ta Bir'den, Sühreverdi'de Nuru'l-Envâr'dan nasıl başladığı, fizik ve metafizik âlemlerde nasıl devam ettiği açıklanmamıştır. Sadece teknik bilgi verilerek sınırlı bir karşılaştırma ile yetinilmiştir. Hâlbuki iki düşünce sisteminin benzer ve farklı yönleri bu meseleler etrafında şekillenmektedir.

Google Bard, kozmoloji anlayışları hakkında “Varlığın Birliği ve Çoğalması” şeklinde bir başka başlık daha ele almıştır: “*Yeni Platonculuk*: Varlığın tek bir ilkeden (Bir, İyi) kaynaklandığını ve bu ilkeden kademeli olarak farklı varlıkların türediğini savunur. *Sühreverdi*: Bu düşünceyi benimseyerek, tüm varlığın en üstün nur olan "Nûru'l-Envâr"dan (Işıkların Işığı) kaynaklandığını ve bu nurdan kademeli olarak diğer nurların türediğini ifade eder.” Her iki filozofun da evrenin tek bir ilkeden var olduğu düşüncesini ele alan bu başlık, kozmoloji anlayışları hakkında önemli bir konuya daha temas ederek diğer modele göre daha bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Ancak bir cümlelik teknik bilgi açıklayıcılık açısından yetersizdir. Birlik düşüncesi her iki düşünürün kozmoloji ve din anlayışında farklı ayrıntılarla şekillenmiştir.¹²

¹² Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdi'nin ontoloji düşüncesine etkisi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Fatma Turğay, *İsrâkî Felsefeye Misâl Âleminden Bakmak*, (İstanbul: 2019), 119-138.

Her iki modelde de ikinci olarak ışık-nur anlayışları ile bununla irtibatlı olarak bilgi teorisi ele alınmıştır. Bu hususta ChatGPT, “Işık ve Bilgi İlişkisi” başlığı ile cevap vermiştir: “Yeni Platonculuk, bilgi ve bilgelik arayışında ışığı sembolik bir unsur olarak kullanır. Bilgiye ulaşmak için, varlığın daha yüksek düzeylerine doğru bir aydınlanma süreci gereklidir. Sühreverdî, bu ışık kavramını benimser ve onun, bilgelik ve ilahi bilgiye ulaşma yolunda merkezi bir rol oynadığını savunur. Onun teorisine göre nur, gerçekliğin temel niteliğidir ve insanın ruhunu aydınlatan bir unsurdur.” ChatGPT bilgi teorisi ile irtibatlı olarak ayrıca her iki düşünürde de hakikatin bilgisine ulaşmanın mistik bir aydınlanmayı gerektirdiğine dikkat çekmektedir. Google Bard ise aydınlanma meselesini “Işık Metaforu ve Aydınlanma” başlığı ile bilgi teorisini “Bilginin Doğası” başlığı ile ayrı ayrı başlıklar halinde ele almıştır: “*Işık Metaforu ve Aydınlanma: Yeni Platonculuk: Işığı, bilgi ve gerçekliğe ulaşmanın bir aracı olarak görür. Işık, karanlıkları aydınlatarak bilginin ortaya çıkmasını sağlar. Sühreverdî: Bu metaforu benimseyerek, nuru hem varlığın temeli hem de bilginin kaynağı olarak kabul eder. İnsan, nur aracılığıyla hakikate ulaşır ve aydınlanır. Bilginin Doğası: Yeni Platonculuk: Bilginin, hatırlama süreci olduğunu savunur. Ruh, idealar dünyasında gördüğü gerçeklikleri bu dünyada hatırlar. Sühreverdî: Bilginin doğası konusunda Yeni Platonculuk'tan etkilense de, kendi özgün görüşlerini de ortaya koyar. Sühreverdî'ye göre, bilgi, nurun insan ruhu üzerindeki etkisi sonucu ortaya çıkar.*” ChatGPT ışık metaforunu aydınlanma fikri çerçevesinde sadece bilgi teorisine etkisi itibariyle ele alırken Google Bard, nuru hem varlık hem de bilginin kaynağı olarak ifade ederek aradaki irtibatı daha iyi kurmuştur. Ayrıca Google Bard, Yeni Platonculuk'un bilgi teorisinde önemli bir yerde bulunan “hatırlama” düşüncesine işaret etmektedir. Ancak bir cümlelik bir cevap bu teoriyi açıklamada yetersizdir. Her iki filozofun bilgi teorisinde hatırlama düşüncesi, hakikatin bilgisine ulaşma noktasında merkezi bir konumda bulunmaktadır. Buna rağmen hatırlama düşüncesinin Sühreverdî'de *nûrânî/huzurî bilgi* teorisine dönüşümü hakkında her iki modelde de herhangi bir analitik bilgi yer almamaktadır. Google Bard cevabında, İslam felsefesinin başka sistemlerden etkilenmekle birlikte özgün bir sistem olduğuna işaret etmeye devam etmektedir. Ancak her iki modelin verdiği bilgi de ışığın ontoloji ve epistemolojiye etkisini açıklamada yetersizdir.¹³

¹³ Sühreverdî'nin bilgi teorisi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Halide Yenen, *Sühreverdî*

Üçüncü olarak madde-ruh ilişkisi konusu çerçevesinde karşılaştırma yapılmaktadır. ChatGPT bu hususta “Madde-Ruh İlişkisi” başlığı ile şu açıklamaları yapmaktadır: “Yeni Platonculuk’ta madde, ruhun daha düşük bir düzeydeki yansıması olarak görülür. Sühreverdî de maddeyi, nurun eksik bir ifadesi olarak değerlendirir. Işık, ruhun özüdür ve maddeye geçerken bir tür karartma yaşanır. Bu, Sühreverdî’nin düşüncesinde, ruhun madde üzerindeki hâkimiyetine dair bir vurgu oluşturur.” Google Bard ise bu meseleyi “İdealar Dünyası ve Maddî Dünya” başlığı ile ele alır: “*Yeni Platonculuk*: İdealar dünyası ve maddî dünya arasında bir ayrım yapar. İdealar dünyası, mükemmel ve değişmez olan gerçekliklerin bulunduğu bir âlemdir. Maddî dünya ise bu ideaların gölgesi gibidir. *Sühreverdî*: Bu ayrımı benimser ancak biraz farklı bir yorum getirir. Sühreverdî’ye göre, maddî dünya da aslında nurun bir tezahürüdür. Ancak buradaki nur, idealar dünyasındaki nur kadar saf ve mükemmel değildir.” Bu açıklamalarında Google Bard’un ifadeleri daha net ve anlaşılır analizler içermektedir. İdealar ve maddî âlem arası ilişkinin iki düşünce sistemindeki ifadesi ve aralarındaki fark daha anlaşılırdır. Yeni Platonculuk’ta madde “ideaların gölgesi” iken Sühreverdî’de “nurun tezahürü” düşüncesine dönüşmüştür. Ancak bu dönüşümün benzer ve ortak yönleri ayrıntılı açıklamalara ihtiyaç hissetmektedir. Burada her iki modelin açıklamaları da analizin anlaşılır olması açısından yetersizdir.

Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdî’nin nur teorisine etkisi varlık ve bilgi tasavvuru etrafında şekillenmektedir. Bu iki hususta her iki modelde de yer alan bilgiler çok yüzeyseldir. Konunun sonunda ChatGPT herhangi bir kaynak göstermezken, Google Bard “Verdiğim cevabın kaynaklarını ve daha fazla bilgi için başvurabileceğiniz kaynakları aşağıda listeliyorum” diyerek hem Sühreverdî’nin ve Yeni Platoncu yazarların eserlerini birincil kaynak olarak göstermiştir. Bununla birlikte Diyanet İslam Ansiklopedisinin ilgili maddeleri, İslam Düşünce Atlası’nın ilgili bölümü, Henry Corbin ve Seyyid Hüseyin Nasr’ın İslam felsefesi tarihi eserlerinin Sühreverdî ile ilgili kısımları da kaynaklar arasında yer almaktadır.

Felsefesinde Epistemoloji, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007); Asiye Aykıt, *Sühreverdî Felsefesinde Ahlâk*, (İstanbul: 2023), 101-109.

5. Fârâbî'nin ilimler tasnifini yazınız.

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	4	6
Alaka Düzeyi	3	6
Destekleyici Bilgi	4	7
Tutarlılık	6	8
Yeterlilik	5	8
Bütünlük	5,5	8,5
Doğruluk	6	8
Veri hacmi	5	6

Fârâbî'nin ilimler tasnifinin açıklanmasını istediğimiz bilgi sorusunda ChatGPT, “teorik ilimler, pratik ilimler, sanatlar ve uygulamalı ilimler ile mantık ilmi” şeklinde bir tasnif yapmaktadır. Bu ilimleri birer cümle ile şu şekilde açıklar: *Nazari (Teorik) İlimler*: Bu tür ilimler, bilgi ve gerçekliğin teorik bir anlayışını sunar. Felsefi ilimler (metafizik, ontoloji, epistemoloji) ve doğa ilimleri (fizik, astronomi, biyoloji) şeklinde kendi içinde sınıflanmaktadır. *Ameli (Pratik) İlimler*: İnsan eylemleri ve davranışlarıyla ilgili bilgi alanlarını ifade eder. Bu tür ilimler de ahlak ve siyaset ilmi şeklinde iki ana gruba ayrılır. *Sanatlar ve Uygulamalı İlimler*: Fârâbî, bu kategoride teknik ve uygulamalı bilgileri ele alır. Müzik, mimarlık, tıp gibi alanlar burada yer alır. Bu ilimler, pratik hayatla doğrudan ilişkilidir ve insanların günlük yaşamlarında kullanabilecekleri bilgi türlerini içerir. *Mantık*: Diğer ilimlerin sağlıklı bir şekilde anlaşılması ve uygulanması için gerekli olan bir temel oluşturur. Fârâbî, mantığı bilimlerin “anahtarı” olarak görür ve doğru düşünme yöntemlerini belirler.” Fârâbî'nin bu tasnifi *Tenbih Alâ Sebîli's-Saâde* isimli eserinde ele alınmaktadır.¹⁴

Google Bard ise “dil, mantık, matematik, fizik, metafizik, siyaset, fıkıh ve kelam ilimleri” şeklindeki tasnifi ele almaktadır. Bu ilimleri şu şekilde açıklar: *Dil İlimi*: Dilin yapısı, gramer kuralları ve anlamlarıyla ilgilenir. Dil, düşüncenin ifadesi için kullanılan bir araçtır ve diğer tüm ilimlerin temelidir. *Mantık İlimi*: Düşüncenin doğru kullanılması ve doğru sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olan

¹⁴ Fârâbî, *Tenbih alâ Sibîli's-Saâde*, thk. Subhan Halifat, (Amman: 1987), 22-23.

bir ilimdir. Mantık, diğer tüm ilimlerin temel bir aracıdır. *Matematik İlimleri*: Sayılar, ölçüler, şekiller ve uzay gibi soyut kavramlarla ilgilenir. Matematik, doğayı anlama ve diğer ilimlere temel oluşturma açısından önemlidir. *Tabiat ve İlahiyat İlimleri*: Evrenin yapısı, madde, hareket, canlılık ve Allah'ın varlığı ve sıfatları gibi konularla ilgilenir. Bu ilim dalı, felsefenin temel sorularını içerir. *Siyaset, Fıkıh ve Kelam İlimleri*: İnsan topluluklarının yönetimi, ahlak, hukuk ve din gibi konularla ilgilenir. Bu ilim dalı, pratik hayata yöneliktir.” Fârâbî'nin bu tasnifi *İhsâu'l-Ulûm*'da esas alınan tasniftir.¹⁵

Her iki model de yaptıkları tasnife göre ele aldıkları ilimleri birer cümle ile tanımlamaktadır. Bu tanımlar çok yüzeysel ve yetersizdir. Ancak bilgi sorularında her iki modelin de analitik sorulara kıyasla daha net ve anlaşılır cevaplar verebildiği görülmektedir. ChatGPT sadece tasnif ve tanımlama ile yetinirken Google Bard Fârâbî'nin ilimler tasnifinin İslam düşüncesinde ilk defa ilimleri sistematize etme faaliyeti olduğunu belirterek önemine dair de bilgiler vermektedir. Buna göre tasnifte ilimlerin basitten karmaşığa doğru ilerlediğini, bunun da Fârâbî'nin evren tasavvuru ile uyumlu olduğunu ifade etmektedir. Bu ilimler hiyerarşisinde dil ilimleri, alet ilimleri olarak geçerken ilahiyat/metafizik bahisleri karmaşık yapısı itibarıyla en üstte yer almaktadır. Bununla birlikte evrendeki hiyerarşide her seviyenin bir değeri ile ilişkili olması gibi ilimler de hiyerarşik bir yapı arz etmekle birlikte, birbirleriyle ilişki içerisindedir. Dolayısıyla ilimler tasnifi aynı zamanda Fârâbî'nin felsefi düşüncesinin de sistematize edilmiş halini ifade etmesi itibarıyla önem arz etmektedir. Bu yönüyle Fârâbî'nin ilimler tasnifinin İslam düşüncesinde sistematik ilim anlayışının gelişimine katkı sağladığına, batıda Ortaçağ üniversitelerinin kurulmasında ve müfredatının oluşturulmasında etkili olduğuna dikkat çekmektedir. Fârâbî'nin ilimler tasnifinin kendi sistemiyle irtibatı, ilimlerin birbirleri ile olan hiyerarşik ilişkisine dair herhangi bir bilgi ChatGPT'de bulunmamaktadır. Google Bard, bu tafsilatlı açıklamaların sonunda doğrudan Fârâbî'nin kendi eserlerinden bu konuya dair kaynakları referans olarak göstermektedir. Bu tür tafsilatlı analitik açıklamalar ve referans bilgisi ChatGPT'de yer almamaktadır.

¹⁵ Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, thk. Ali Bu Mülhim (Beyrut: 1996), 15-16. Fârâbî'nin ilimler tasnifi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Ömer Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011/1), 541-544; Saçaklızâde, *Tertibu'l-Ulum*, çev. Zekeriya Pak-Akif Özdoğan, (Maras: 2009).

Sonuç

Araştırmamızda iki farklı yapay zekâ modelinin İslam Felsefesi alanında yanıt üretme performansı değerlendirilmiştir. Bu alanda hazırlanan analiz, bilgi, karşılaştırma gibi farklı nitelikteki sorulara ChatGPT ve Google Bard'ın her ikisinin de genellikle doğru ama yetersiz bilgiler verdiği görülmüştür. Çalışmamızda yapay zekâ modellerini incelemek için esas aldığımız referanslar çerçevesinde 10 puan üzerinden değerlendirdiğimizde her iki modelin yanıt performansını şu şekilde ifade edebiliriz:

Netlik ve özgüllük açısından ChatGPT'nin, daha muğlak bir dil kullanması sebebiyle puanı 4, Google Bard'ın ise 6'dır. *Alaka düzeyi* açısından ChatGPT'nin sorulan soruyla doğrudan irtibatlı hususları ele alması itibariyle puanı 5, Google Bard'ın 7'dir. *Destekleyici bilgi* açısından yanıtın, sorunun sorulduğu alanda yapılan çalışmalara referansı itibariyle değerlendirdiğimizde ChatGPT'nin cevaplarında bazı kaynakları kullandığı metinden anlaşılmatadır. Bununla birlikte verdiği cevaplarda açıkça kaynak referansında bulunmamıştır. Google Bard ise, genellikle cevapların sonunda "bu hususta şu kaynaklara bakılabilir" şeklinde bir takım referanslara işaret etmektedir. Kaynaklar klasik döneme ait İslam filozoflarının kendi kaynakları olabildiği gibi, İslam ve Batı dünyasında modern dönemde yazılmış kaynaklara, bazı ansiklopedi maddelerine referans gösterdiği görülmektedir. Bunlar ileri düzey araştırmalar için yeterli olmamakla birlikte başlangıç seviyesi için yol gösterici olabilmektedir. Bu değerlendirmeler ışığında destekleyici bilgi açısından ChatGPT'nin puanı 1, Google Bard'ın puanı 5'tir.

Tutarlılık açısından yanıtın iç tutarlılığı, çelişkili ifadeler kullanma durumu itibariyle ChatGPT'nin puanı 5, Google Bard'ın puanı 6'dır. *Yeterlilikte* ise yanıtın soruyu soran kişiyi bilgilendirmesi, tatmin edici bilgi sunması hususunda Google Bard daha başarılıdır. Ancak bilgi sorularında ChatGPT'nin nadir de olsa alt başlıklar açarak analitik sorulara göre daha ayrıntılı ve sistematik bilgi verdiği yerler vardır. Bununla birlikte genel olarak değerlendirdiğimizde Google Bard, konuları daha ayrıntılı ele almakla birlikte her konunun sonunda "bu hususta daha ileri araştırmalar için şu başlıklara da bakılabilir" şeklinde ilave bilgilere de işaret etmektedir. ChatGPT ise genel olarak daha sınırlı bilgiyle yetinmektedir. Bu durumda ChatGPT'nin puanı 4, Google Bard'ın puanı 6'dır. *Bütünlükte* konuyu ilgilendiren meselelere bütüncül bir bakış

açısıyla yaklaşılması hususunda Google Bard daha sistematik bilgiler sunmaktadır. Bu sebeple ChatGPT'nin puanı 4, Google Bard'ın puanı 6'dır. *Doğruluk* itibarıyla yanıtın, konuyla ilgili bilinen gerçekler, veriler veya yerleşik bilgilerle uyumluluğu incelendiğinde ChatGPT'nin zaman zaman yanlış yorumlamalar yaptığı görülmektedir. *Doğruluk* açısından ChatGPT'nin puanı 5, Google Bard'ın puanı 7'dir. *Veri hacminde* ise, cevap uzunluğu açısından değerlendirdiğimizde Google Bard'ın daha detaylı açıklamalar yaptığı görülmektedir. Bu sebeple ChatGPT'nin puanı 5, Google Bard'ın puanı 7'dir.

Puanlama ve değerlendirmeler ışığında Google Bard'ın özellikle karşılaştırma ve analiz sorularında daha detaylı ve isabetli bilgiler verdiğini ifade edebiliriz. Genel olarak değerlendirdiğimizde ise her iki yapay zekâ modelinde de cevaplarda ele alınan başlıklar isabetli olmakla birlikte açıklayıcılık açısından verilen bilgiler yetersizdir. Soruyu soran için başlangıç seviyesinde bilgi vermiş olmakla birlikte İslam felsefesi gibi, pek çok disiplinle irtibatı olan bir alanda cevaplar oldukça sınırlı ve yetersizdir. Bu alanda ileri seviyede çalışmalar yapan araştırmacılar için verilen cevaplar oldukça yüzeysel kalmaktadır. Kaynak olarak gösterilen referanslar da ilk etapta fikir vermekle birlikte derinlemesine bir araştırma için yetersizdir. Çalışmamızda yaptığımız incelemelerde belli referanslar çerçevesinde değerlendirme yaptığımız yapay zekâ modellerinin kullanıcılar üzerindeki etkilerinin derinlemesine incelenmesi gerektiği kanaatinde olduğumuzu ifade edebiliriz. Bu modeller ve diğerlerinin ilahiyat ve İslam felsefesi alanlarında nasıl daha etkili kullanılabileceği konusunda stratejiler geliştirmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Akpınar, Muhammet Raşit. "Osmanlı'da Görülen Selefî temayül ve Karşı Tepkiler". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Akli Düşünce*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 8/83-111. İstanbul: 2015.
- Alper, Ömer Mahir. "İslam Felsefesine Giriş". *İslam Felsefesi*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. Ankara: 2017.
- Aydınlı, Yaşar. *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: 2000.
- Aykıt, Asiye. "İslam Felsefesi". *İlahiyat Atlası*. ed. Bayram Ali Nazıroğlu vd. İstanbul: 2018.
- Aykıt, Asiye. *Sühreverdî Felsefesinde Ahlak*. İstanbul: 2023.
- Baltacı, Ali. "Veri Madenciliği: İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinde Akademik Başarının Veri Madenciliği İle Ölçülmesi". *Din ve Bilim-Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2018), 1-23.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: 2003.

- Bolay, Süleyman Hayri. "Osmanlılar'da Düşünce Hayatı ve Felsefe". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Akli Düşünce*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 8/13-59. İstanbul: 2015.
- Çinici, Murat- Kızılgeçit, Muhammed. "Yapay Zekâ ve Din Psikolojisi", *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (2023), 745-768.
- Dağ, Ahmet. *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. Ankara: 2018.
- Demir, Aysel. "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm". *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology* 9/31 (01 Ocak 2018), 95-104.
- Daraqel, Baraa- Wafaie, Khaled vd. "The Performance of Artificial Intelligence Models in Generating Responses to General Orthodontic Questions: ChatGPT vs Google Bard" *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics* 6/165 (2024), 652 – 662.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Medînetü'l-Fâzıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: 2018.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Siyâsetü'l-Medeniyye*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: 2020.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Tenbih alâ Sibilî's-Sâde*. thk. Subhan Halifat. Amman. 1987.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *İhsâu'l-Ulûm*. thk. Ali Bu Mülhim. Beyrut: 1996.
- Ganioglu, Kübra Gizem. "Dijital Sonsuzluk Arayışı ve Kişisel Kimlik Problemi". *Felsefe Dünyası* 79 (15 Temmuz 2024), 307-332.
- Kara, İrfan. *Kur'an Araştırmalarında Yapay Zekâ*. Konya: 2024.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 1995), 12/153-154.
- Kılınc, Delal Dara-Mansız, Duygu. "Examination of The Reliability and Readability of Chatbot Generative Pretrained Transformer's (ChatGPT) Responses to Questions About Orthodontics and The Evolution of These Responses in an Apdated Version", *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics* 5/165 (2024), 546 – 555.
- Kızılgeçit, Muhammed-Çinici, Murat. "Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 45-65.
- Kindî, Yakub b. İshak. *Resâilu'l-Kindî el-felsefiyye*. nşr. Abdülhâdî Ebû Rîde. Kahire: 1995.
- Meissner, Gunter. "Artificial Intelligence: Consciousness and Conscience". *AI and Society* 35/1 (2020), 225-235.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. "İslam'da Felsefe Kavramı ve Anlamı". çev. Şamil Öcal vd. *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Laeman. İstanbul: 2017.
- Özden, H. Ömer. "İslam Medeniyeti (Türk-İslam Kültürü) Eğitim Sisteminde Felsefenin Tarihsel Süreci ve Günümüzdeki Durumu", *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 299-306. Zonguldak: 2014.
- Öztemel, Ercan. "Yapay Zekâ ve Din". *Yapay Zekâ Transhümanizm ve Din*. ed. Muhammed Kızılgeçit vd. Ankara: 2021.
- Saçaklızâde. *Tertibu'l-Ulum*. çev. Zekeriya Pak-Akif Özdoğan. Maraş: 2009.
- Sankarı, Farouk A. "Platon ve Fârâbî'nin Siyaset Felsefelerinin Bazı Yönlerinin Karşılaştırılması", çev. Osman Elmalı vd. *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*. 5/13 (2005), 235-242.
- Turğay, Fatma. *İşrâkî Felsefeye Misâl Âleminden Bakmak*. İstanbul: 2019.
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*. 3/22 (2011/1), 533-556.
- Yenen, Halide. *Sühreverdi Felsefesinde Epistemoloji*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2007.

